

Agata Kiwacka

 0000-0002-9962-3480

Joanna Letkiewicz-Zamora

 0000-0001-8760-4293

Szkoła Podstawowa Mistrzostwa Sportowego w Bytomiu

„Otwieramy uczniom oczy” Innowacyjne działania dydaktyczne

“We open the eyes of students”

Innovative didactic activities

Abstract: The article consists of two parts: the first one includes the introduction to art therapy theory, the second one indicates the possibilities of its application in youth education. Agata Kiwacka and Joanna Letkiewicz-Zamora — with over 20 years of experience in teaching the Polish language, they both work in integration classes in the Middle School No. 1 with Integration Departments in Bytom. They are also special educators in typhlopedagogy and art therapy. They have been using elements of art therapy during Polish classes. They want to expand their work, so they wrote their own programme, which was deployed in the integration classes in the middle school. They share their experiences from the past four years. They are continuously improving, so that the work they have taken on, would continue to give even more to the young people. They help the pupils get to know and accept themselves. They want the pupils to be aware of their worth, open-minded, and creative. So that in the future, they can become “different people.” This change in the young people is happening right in front of their eyes.

Key words: activity, development, creation, expression

Problemy polskiej edukacji

Już w 2013 roku Bogusław Śliwerski stwierdził, że w szkołach kształcimy coraz większą liczbę osób, które są podatne na różne techniki manipulacyjne, tzw. osobowości radarowych. Wypuszczamy pokolenia nastawione zadaniowo, egoistycznie, unikające zagrożeń. A przecież istotą edukacji powinno być wykształcenie osobowości żyroskopowych, wewnątrzsterownych, kierujących się własnym rozumem, sumieniem, wartościami i poczuciem odpowiedzialności. Musimy dać młodym ludziom trwałe podstawy do samowychowania i samo-realizacji, wytworzyć u nich zdolności do racjonalnych ocen, analizy, kierowania się sumieniem.

Drzewiecki, 2013

O edukacji i wychowawczej funkcji szkoły mówi się dziś wiele i zazwyczaj wypowiedzi te przenika niepokój o następne pokolenia i jakość ich życia. Znacznie rzadziej można znaleźć konkretne, skuteczne, długofalowe propozycje pozytywnych zmian wewnątrz szkół. Zwykle innowacje w szkołach nie są dobrze widziane przez dyrektorów. Niemniej w obliczu narastającej frustracji nauczycieli, rodziców i samych uczniów konieczne wydaje się podejmowanie prób naprawy obecnego stanu rzeczy. Celem artykułu jest zasygnalizowanie możliwości wykorzystania w edukacji jednej z alternatywnych metod twórczych wspierających proces rozwiązywania problemów i trudności, a także proces rozwoju wychowanków — arteterapii.

Arteterapia pozwala korzystać z kreatywności oraz potencjału uczniów, budować poczucie ich własnej wartości, odpowiedzialności, sprawstwa, a zarazem wspiera ich potrzebę samorealizacji. Nie jest ona w Polsce uznawana za samodzielny dziedzicę naukową, niemniej terminu tego używają przedstawiciele różnych zawodów. Najczęściej pojawia się on w literaturze w kontekście zdrowia (terapii psychiatrycznej i psychoterapii, rehabilitacji) i jego wspierania, dydaktyki polonistycznej, wspierania osobistego rozwoju czy po prostu wzrostu poziomu jakości życia osób z różnymi trudnościami. Mówią o niej i praktykują ją w pracy indywidualnej oraz z grupami pedagodzy, nauczyciele, psycholodzy, psychoterapeuci, socjoterapeuci, terapeuci zajęciowi. Są to pasjonaci, którzy dostrzegają potrzebę innych niż konwencjonalne sposobów komunikowania się z młodymi ludźmi.

Arteterapia jako metoda zmiany postaw, wiedzy o sobie i świecie

Literatura przedmiotu nie podaje jednoznacznej definicji arteterapii uznawanej przez wszystkich (czy choćby większość) autorów. Potocznie rozumiana jest jako terapia przez sztukę związaną zarówno z procesem tworzenia, jak i odbiorom sztuki. Definicja Mariana Kulczyckiego wskazuje, że arteterapia to „układ poglądów i czynności ukierunkowanych na utrzymanie i/lub podnoszenie poziomu jakości życia ludzi przy pomocy szeroko rozumianych dzieł sztuki i uprawiania sztuki” (Kulczycki, 1990, s. 18). Zdaniem Władysława Dykcika to

spontaniczna, nieskrępowana twórczość człowieka powiązana z wykorzystaniem szeroko rozumianych dzieł sztuki i uprawiania sztuki, np. rysowania, malowania, lepienia, rzeźbienia, grafiki, muzyki i muzykowania, śpiewu, tańca, poezji, biografii, pamiątek, czytelnictwa itd.

Dykcik, 2001, s. 36

Może ona być stosowana w obszarze edukacji, rekreacji, profilaktyki i korekcji różnych zaburzeń. Często rozpatruje się ją też jako

metodę leczenia wywodzącą się z różnych koncepcji teoretycznych, jak psychoanalizy, teorii postaci, psychologii twórczości, fenomenologii, która znalazła zastosowanie w postępowaniu psychoterapeutycznym i socjoterapeutycznym.

Janicki, 1990, s. 16

Psychoterapia i arteterapia mają zapewne wiele cech wspólnych: odnoszą się do specyficznych oddziaływań terapeutycznych, wspierają zdrowie, rozwój, powodują oczyszczenie z zalegających, tłumionych emocji i prowadzą do zmiany w pacjencie/uczestniku. Arteterapia łączy się z psychologią i ze sztuką przez „określone cele, zadania, środki oraz procesy poznawcze [...], w nich procesy wolicjonalno-emocjonalne” (Rudowski, 2009, s. 37). Dokonująca się w procesie arteterapeutycznym zmiana dotyczy zatem postaw w ich aspekcie psychologicznym, kulturowym, socjologicznym. Oddziaływania arteterapeutyczne nadają nowe jakości wartościom, które ma jednostka. Zmianie ulegają więc struktury jej osobowości i stosunek do świata (Rudowski, 2013, s. 10). Rozróżnienia wymaga arteterapia prowadzona w ramach psychoterapii (artepsychoterapia), jako jej metoda, i arteterapia prowadzona przez osoby z innym niż psychologiczne wykształceniem, na przykład pedagogów czy artystów. W literaturze przedmiotu różni autorzy próbują wyznaczyć między nimi granice, nadać im najbardziej adekwatną nazwę. Przyczyna takich dociekań jest na pewno słuszna: psychoterapii nie może przecież prowadzić osoba, która nie ma wykształcenia, doświadczenia i kompetencji w tym zakresie. Na określenie arteterapii, którą prowadzą osoby niemające kwalifikacji do prowadzenia psychoterapii, m.in. nauczyciele czy pedagodzy, proponowane są takie terminy, jak „warsztat twórczy” w autorskiej koncepcji Eugeniusza Józefowskiego (Józefowski, 2012, s. 16—23), „arteedukacja” (Hanford, Karolak, 2008, s. 11) lub „warsztaty edukacji twórczej” (Stańko-Kaczmarek, 2013, s. 63—64). Pierwszy z wymienionych autorów traktuje warsztat twórczy jako metodę edukacyjną, która ma w szerokim zakresie wspierać rozwój uczestników. Działania arteterapeutyczne mają, jego zdaniem, wspólne cele i specyfikę z działaniami o charakterze interwencji kryzysowej. Arteedukacja dotyczy korzystania z artystycznych elementów w pracy nauczycieli-wychowawców po to, by rozwijać określone kompetencje uczniów. Warsztaty edukacji twórczej natomiast mają cele i funkcje częściowo kreatywne oraz wychowawczo-edukacyjne. Są bliskie także promocji zdrowia, profilaktyce, dotyczącej głównie osób, u których nie wykryto jeszcze trudności czy zachowań patologicznych. Pomimo pewnych różnic w podejściach różnych autorów co do jednego są oni niemalże wszyscy zgodni: w arteterapii chodzi o podmiotowość uczestników, o najbardziej optymalne ich funkcjonowanie w świecie, o podniesienie poziomu ich życia i osiągnięcie, utrzymanie czy powrót do zdrowia.

W odniesieniu do pedagogiki arteterapia grupowa ma wiele cech, zasad i celów wspólnych także z socjoterapią. W obydwu wychodzi się od zdiagnozowania problemu przez doświadczanie siebie i innych w bezpiecznych, kontrolowanych

warunkach, (auto)refleksję, rozładowanie napięcia emocjonalnego po psychokorekcję i podejmowanie nowych, bardziej adaptacyjnych zachowań z otwartością na nowe sposoby radzenia sobie z trudnościami i problemami. Arteterapia daje przy tym nowe, twórcze spojrzenie na własne problemy i uruchamia siłę, potencjał do ich rozwiązywania. Otwiera na świat, wzmacnia relacje społeczne; otwiera na doświadczanie i akceptację samego siebie. Nie jest jednak z socjoterapią tożsama. O ile źródłami doświadczeń korekcyjnych w socjoterapii są: różne formy aktywności (nie tylko twórcze) i wzajemne relacje w grupie (interakcyjnej, terapeutycznej), relacje z terapeutą — wzorcem do naśladowania („dobrym dorosłym”), różne formy zabaw (jako podstawy działań socjoterapeutycznych), psychoedukacja (Sawicka, 2006, s. 49—85), o tyle arteterapia (rozumiana nie jako metoda socjoterapii, lecz znacznie szerzej) ma nieco inne źródła. Są one oczywiście zależne od modelu arteterapii, jej konkretnych, każdorazowo (dla każdej grupy) określanych celów i podstaw teoretycznych, na których się opiera. Warto zaznaczyć, że praktycznie każdy model odwołuje się do konkretnych koncepcji psychologicznych (psychoterapeutycznych). Najbardziej interesujące na potrzeby niniejszej publikacji są modele możliwe do wykorzystania przez pedagogów i osoby związane z edukacją i wychowaniem. Dotyczą one przede wszystkim kształtowania samoświadomości oraz zaspokajania potrzeby samorealizacji, budowania motywacji, akceptacji siebie i innych, doświadczania świata wartości.

Koncepcja arteterapii w ujęciu aksjologiczno-psychologicznym Tomasza Rudowskiego wychodzi od humanistycznej, holistycznej wizji człowieka, nadającej mu prawo do naturalnego rozwoju. Człowiek podejmujący aktywność twórczą realizuje to prawo, a w efekcie interpretuje bądź reinterpretuje sens i cel własnego życia. Podczas działań twórczych „dotyka” wartości duchowych, artystyczno-estetycznych, poznawczo-intelektualnych, które ukierunkowują go na osiągnięcie tzw. ideału wychowawczego. Uruchomieniu ulegają tu procesy takie, jak „pamięć, myślenie, uwaga, wyobraźnia, świadomość, samoświadomość, a w nich procesy wolicjonalno-emocjonalne” (Rudowski, 2009, s. 37). Arteterapia ma w tym ujęciu przywracać równowagę w zaburzonym obszarze samoświadomości. Arteterapia w edukacji, której jednym z pionierów w Polsce jest Eugeniusz Józefowski, odnosi się do wychowawczego i edukacyjnego aspektu sztuki. Jest „interwencją ukierunkowaną na wspomaganie rozwoju podmiotowego poprzez pobudzenie wyobraźni, kreatywnego myślenia i działania, w działaniach lokujących się w przestrzeni sztuki” (Józefowski, 2012, s. 12). Podczas kreacji artystycznej dochodzi do dwóch rodzajów zmian przebiegających równolegle: w strukturze wytworu i w osobowości twórcy. Optymalny rozwój osobowości jest zaś celem tego rodzaju arteterapii. Cele i rola arteterapii są więc zależne od dyscypliny, jaką uprawia osoba prowadząca arteterapię. Wybór rodzaju arteterapii zależy natomiast od znajomości jej technik, własnych doświadczeń twórczych, kompetencji oraz zainteresowań osób praktykujących ją w pracy z ludźmi, a także preferencji uczestników.

Rodzaje i funkcje arteterapii

W wąskim rozumieniu arteterapia dotyczy wykorzystania w procesie twórczym sztuk plastycznych (w języku angielskim: *art therapy*). Szerokie rozumienie (*art therapies*) odnosi się do wszystkich dziedzin terapii przez sztukę, czyli także biblioterapię, muzykoterapię, choreoterapię, dramoterapię (Gładyszewska-Cylulko, 2007, s. 55), co wspaniale wpisuje się w dydaktykę polonistyczną. Obecnie arteterapia rozwija się prawie równolegle ze sztuką współczesną i to z niej czerpie nowe inspiracje do opracowywania i wykorzystywania metod, technik sztuki na użytek rozwoju człowieka. Jak wskazuje Wiesław Karolak, sztuka współczesna stała się wydarzeniem i doświadczeniem, które najczęściej prowokują odbiorcę do aktywności własnej. Współczesna arteterapia wykorzystuje różne formy wyrazu, np. *performance*, *body art*, happeningi, instalacje, działania interaktywne, *net art*, *bio art*, *land art* i wiele innych (Karolak, 2014). Arteterapie mogą pełnić funkcje: rekreacyjną, edukacyjną, korekcyjną (Kulczycki, 1990, s. 7–19), kompensacyjną, regulacyjną, psychoprofilaktyczną (Skorny, 1990, s. 20–25), terapeutyczną (Araszkiewicz, Podgórska, 1990, s. 101–106). Z funkcji tych wynikają olbrzymie możliwości zastosowania arteterapii w pracy z drugim człowiekiem, poczynając od pracy z dziećmi (wspieranie rozwoju, wychowanie), zwłaszcza z dziećmi z niepełnosprawnością, ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, z osobami z zaburzeniami psychosomatycznymi, po osoby pozbawione wolności oraz przeżywające różnorakie problemy i trudności (bezdomność, bezrobocie, bieda, nieporadność życiowa, choroba przewlekła). Lista adresatów arteterapii wydaje się ciągle otwarta i zależna od wrażliwości oraz kreatywności arteterapeutów, dlatego można jej elementy wprowadzać na języku polskim.

Autorski program z elementami arteterapii a dydaktyka polonistyczna

Mając na uwadze konieczność realizacji założeń edukacyjnych i wychowawczych, wynikających z zapisów ujętych w podstawie programowej kształcenia ogólnego, których celem jest przygotowanie bezpośrednie uczniów do samodzielności i konsekwencji w działaniu, akceptacji siebie i innych, rozumienia sztuki i umiejętności radzenia sobie z własnymi emocjami oraz przygotowania uczniów do kończącego ten etap edukacji egzaminu gimnazjalnego, osiã programu innowacyjnego uczyniono program nauczania języka polskiego, który został poszerzony o treści związane z założeniami programu innowacyjnego.

Arteterapię wykorzystuje się w celach diagnostycznych i terapeutycznych, podejmując działania twórcze. Pomaga zapobiegać pogłębianiu się stanów chorobowych, wpływa na rozwój zdolności, które mają urzeczywistnić pragnienia i zamierzenia dziecka. Pozwala uzewnętrznić emocje, myśli, spojrzeć na nie z bliska. Pomysł utworzenia klasy z elementami arteterapii zrodził się w wyni-

ku wieloletnich doświadczeń. Ucząc języka polskiego, zauważono, że przedmiot ten daje możliwość wyjścia poza ramy, skupienia się na potrzebach uczniów, budowaniu poczucia ich wartości, przewyciężaniu lęków związanych z okresem dojrzewania, kształtowania się ich osobowości. Postanowiono poszerzyć zajęcia o nieschematyczne, kreatywne i aktywizujące działania.

Założenia programu

Cztery lata temu został napisany autorski program i do klasy integracyjnej wprowadzono elementy arteterapii. W powszechnym gimnazjum w dwudziestoposobowej grupie zajęcia warsztatowe z elementami arteterapii odbywają się cyklicznie raz w tygodniu i trwają dziewięćdziesiąt minut. Dzięki temu o wiele łatwiej jest dotrzeć indywidualnie do każdego ucznia i integrować grupę. To bardzo ważne.

Oto cele szczegółowe programu:

- rozwijanie umiejętności odczytywania tekstów kultury przez pryzmat działań wynikających z języka wizualnego, muzykoterapii, choreoterapii, biblioterapii, hipoterapii,
- kształcenie kompetencji odbioru medialnego,
- rozumienie sztuki i jej funkcji ekspresyjnej, dającej możliwość rozumienia cudzych uczuć oraz wyrażania własnych,
- wykształcenie umiejętności radzenia sobie z emocjami,
- uczenie się wyrażania trudnych emocji w sposób społecznie akceptowany,
- kształtowanie wyobraźni oraz inwencji twórczej,
- kształtowanie samodzielności i konsekwencji w działaniu,
- podnoszenie poziomu akceptacji siebie i tolerancji wobec innych,
- uczenie się spędzania wolnego czasu w sposób twórczy,
- stwarzanie możliwości wyrażania siebie,
- rozumienie istoty komunikacji werbalnej i niewerbalnej.

Istota warsztatów w klasie

W realizacji zajęć w klasie I duży nacisk kładzie się na warsztaty, które służą samopoznaniu i tworzeniu grupy. Dzieci często mają problem z wyrażeniem siebie i swoich emocji. Nie wiedzą, kim tak naprawdę są, do czego zmierzają, nie potrafią się z sobą komunikować. Dzięki prowadzonym w ten sposób zajęciom dość szybko się to zmienia. Uczniowie stają się pewniejsi swojej wartości, potrafią nazwać emocje, które nimi kierują, oraz umieją wyrazić potrzeby i o nich mówić. Stają się tolerancyjni i potrafią się akceptować. Oczywiście, wymaga to czasu, zaangażowania oraz współpracy. Formy i metody pracy dostosowane są

do indywidualnych potrzeb i możliwości każdego ucznia, a różnorodność tychże zajęć wpływa na ich atrakcyjność. Bogata oferta wymienionych treści pozwala na optymalne wyzyskanie możliwości rozwojowych oraz wykształcenie umiejętności odczytywania tekstów kultury dzięki wykorzystaniu działań opartych na technikach arteterapeutycznych.

Istota warsztatów w szkole

W działaniach nie należy się ograniczać do prowadzenia warsztatów w obrębie jednej klasy. Inicjatywa zajęć, która wychodzi od samych uczniów klas z elementami arteterapii, nie tylko działa pozytywnie na lepsze poznanie się i współdziałanie, ale przede wszystkim pozwala na wypracowanie tak ważnych relacji społecznych. Organizowane są zabawy ruchowe, często na świeżym powietrzu, a także zadania integrujące, np. przygotowanie przebrań, rekwizytów, transparentów, które później służą do różnych działań społecznych. Uczniowie uczestniczą w wieczorach czytelniczko-filmowych, których tematykę wybierają sami. Ich dopełnieniem jest konkurs „Drugie dno”, a także gra terenowa, w której zadania, rebusy, przebrania uczniowie tworzą sami. Na warsztaty zapraszane są osoby z zewnątrz: trenerzy, artyści, aby poszerzać obszar działań przez sztukę. Nawiązanie kontaktów z choreoterapeutą, artystą malarzem czy z absolwentami ASP pozwala pokazać uczniom bogaty wachlarz możliwości, które otwiera przed miniarteterapią. Dzięki temu uczniowie doświadczają sytuacji, których nie poznaliby, gdyby nie tego typu zajęcia. Łączy się z tym także wiele emocji twórczych oraz interpersonalnych.

Istota warsztatów

Stwarzanie uczniom sytuacji, dzięki którym mogą brać udział w zajęciach z elementami arteterapii poza szkołą, potęguje różnorakie doznania, z którymi nigdy nie mieliby kontaktu. Warsztaty przeprowadzane są również na łonie natury, to m.in.: *land art*, sylwoterapia, muzykoterapia, terapia dźwiękiem, chromoterapia, aromaterapia, przynoszące doznania zmysłowe, spokój i relaks. Warsztaty pomocne są w walce z różnymi schorzeniami, redukują napięcia i stres, dotleniają jednocześnie organizm. Zajęcia te są bardzo lubiane i wyczekiwane przez uczniów, ponieważ w natłoku szkolnych obowiązków trudno znaleźć im czas na obcowanie z przyrodą. Natomiast zajęcia teatroterapii prowadzone w Teatrze Rozrywki w Chorzowie dają możliwość interakcji, poczucia sprawstwa, podejmowania decyzji, jak również przełamania wstydu i wzmacniania samooceny, odpowiedzialności za wspólne działania, ich efekty, a także przyjęcia konstruktywnej krytyki.

Po co to wszystko

Te wszystkie działania prowadzone od trzech lat nauki w klasie integracyjnej z elementami arteterapii otwierają uczniom oczy, aby pamiętać, że głowa i ciało to jedno. Czasem uczniowie przychodzą do szkoły z bagażem niezbyt pozytywnych doświadczeń. Tutaj uczą się, że można emocje negatywne przekuć w pozytywne. Okazuje się, że potrafią coś, czego nie byli świadomi, a zajęcia tylko prowokują ich do twórczego myślenia o sobie i świecie. Widzą wiele dróg wyboru, a każdą z nich potrafią uznać za równie dobrą. Absolwent klasy integracyjnej z arteterapią ma poczucie własnej wartości, nie boi się podejmować wyzwań, jest bardziej świadomy swoich możliwości i kreatywny.

Dzięki tej innowacji gimnazjaliści poznają świat zewnętrzny związany ze sztuką w szerokim jej pojęciu. Często w środowisku, z jakiego się wywodzą, nie mieliby takiej szansy. Poznają, doświadczają, przeżywają i stają się innymi ludźmi.

Zakończenie

Opisywane doświadczenia i wnioski z obserwacji młodzieży, jej zachowań, rozmów, wytworów, zebrane w ciągu ostatnich czterech lat, mogą stanowić inspirację dla naukowców. Przeprowadzenie szerszych badań (także porównawczych) spełniających kryteria naukowości oraz weryfikacja ich wyników wniosłaby zapewne znaczący wkład w rozwój arteterapii w edukacji. Prawdopodobnie zyskałaby ona wśród nauczycieli, dyrektorów szkół, rodziców i samych uczniów jeszcze większą rzeszę zwolenników. Może ze szkół, w których wprowadzono by ją w postaci długofalowych, systematycznych, celowych programów, wychodziłoby coraz więcej uczniów pełnych wiary w siebie i swoje możliwości, wewnątrzsterownych, odpowiedzialnych, odważnych, kreatywnych, samoświadomych? Arteterapia potrafi przecież zainicjować wielkie zmiany. Iskra już roznieciła płomyk.

Literatura

- Araszkiwicz A., Podgórska W., 1990, *Doświadczenia w stosowaniu różnych metod arteterapii w leczeniu nerwic*, Passella M., Hanek L., red., „Arteterapia. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 57.
- Drzewiecki R., 2013, *Zmierzamy ku edukacyjnej katastrofie. Sowietyzację zastąpiła amerykańszczenie*, „Gazeta Prawna”. <http://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/701245,zmierzamy-ku-edukacyjnej-katastrofie-sowietyzacje-zastapila-amerykani-zacjacja.html> [data dostępu: 15.03.2020].

- Dykcik W., 2001, *Poszukiwanie nowatorskich i alternatywnych koncepcji indywidualnej rehabilitacji oraz społecznej integracji osób niepełnosprawnych — aktualnym wyzwaniem praktyki edukacyjnej*, w: Szychowiak B., Dykcik W., red., *Nowatorskie i alternatywne metody w teorii i praktyce pedagogiki specjalnej — przewodnik metodyczny*, Poznań, s. 15—46.
- Gładyszewska-Cylulko J., 2007, *Wspomaganie rozwoju dzieci nieśmiałych poprzez wizualizację i inne techniki arteterapii*, Kraków.
- Handford O., Karolak W., 2008, *Zabawa (z) przedmiotami w twórczym rozwoju i arteterapii*, Łódź.
- Janicki A., 1990, *Arteterapia*, Passella M., Hanek L., red., „Arteterapia. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 57, s. 14—22.
- Janicki A., 1989, *Twórczość artystyczna w świetle teorii psychologicznych*, Hanek L., Passella N., red., „Arteterapia. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 52, s. 65—75.
- Józefowski E., 2012, *Arteterapia w sztuce i edukacji*, Poznań.
- Karolak W., 2014, *Arteterapie. Język wizualny w terapiach, twórczości i sztuce*, Warszawa.
- Kulczycki M., 1990, *Arteterapia i psychologia kliniczna*, Hanek L., Passella N., red., „Arteterapia. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 57, s. 7—19.
- Rudowski T., 2009, *Studia nad arteterapią w ujęciu aksjologiczno-psychologicznym*, Warszawa.
- Rudowski T., 2013, *Edukacja i terapia przez sztukę. Arteterapia w świetle teorii doznań transakcyjnych*, Warszawa.
- Sawicka K., 2006, *Socjoterapia jako forma pracy z dziećmi i młodzieżą przejawiającymi zaburzone zachowania*, w: Dąbrowska-Jabłońska I., red., *Terapia dzieci i młodzieży. Metody i techniki pomocy psychopedagogicznej*, Kraków, s. 49—86.
- Skorny Z., 1990, *Biblioterapia*, Hanek L., Passella N., red., „Arteterapia. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 57.
- Stańko-Kaczmarek M., 2013, *Arteterapia i warsztaty edukacji twórczej*, Warszawa.

Joanna Letkiewicz-Zamora — pedagog z ponaddwudziestoletnim stażem, nauczycielka języka polskiego w gimnazjum oraz szkole podstawowej, oligofrenopedagog i tyflopedagog w publicznej szkole integracyjnej, nauczyciel wspomagający, współtwórca gimnazjum integracyjnego, pomysłodawczyni i założycielka jedynej w Polsce klasy integracyjnej z elementami arteterapii, autorka innowacyjnego programu, a od kilku lat czynny arteterapeuta, prowadzący zajęcia z dorosłymi, jak również z młodzieżą i dziećmi oraz choreoterapeuta.

e-mail: jz zamora@wp.pl

Agata Kiwacka — pedagog z ponaddwudziestoletnim stażem, nauczycielka języka polskiego i muzyki w gimnazjum oraz szkole podstawowej, oligofrenopedagog i tyflopedagog w publicznej szkole integracyjnej, nauczyciel wspomagający, pomysłodawczyni

i założycielka jedynej w Polsce klasy integracyjnej z elementami arteterapii, a od kilku lat czynna arteterapeutka, prowadząca zajęcia z młodzieżą i dziećmi.

e-mail: agatakiwacka@gmail.com